

ları Abdullah b. Abbas ile Abdullah b. Şeddâd, ayrıca Urve b. Zübeyr, Saîd b. Müseyyeb ve Şa'bî gibi âlimler nakletmişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, VI, 369-370, 438; Buhârî, "Meğâzî", 38, 83; Müslim, "Fezâ'ilü'ş-şahâbe", 169; Tirmizî, "Tıb", 19; İbn Hişâm, *es-Sire*, I, 257, 323; IV, 359, 369; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 280-285; İbn Habîb, *el-Muḥabber*, s. 71, 107-108; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Ukkâşe), s. 171, 173, 205, 210, 282, 555; Taberî, *Târîḫ*, III, 124, 195-196, 240, 421, 426, 428, 433; V, 154; Ebû Nuaym, *Hilye*, II, 74-76; İbn Hazm, *Cemhere*, Beyrut 1403/1983, s. 38, 68, 390-391; İbn Beşkübâli, *Ğavâmizü'l-esmâ'i'l-mübheme* (nşr. İzzeddin Ali Seyyid — Muhammed-Kemâleddin İzzeddin), Beyrut 1987, I, 139-140; İbnü'l-Cevzî, *Şifâtü'ş-şafve*, II, 61-63; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, VII, 14-15; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXV, 126-128; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 282-287; İbn Hacer, *el-İşâbe* (Bicâvî), VII, 489-491; a.mlf., *Tehzîbü't-Tehzîb*, XII, 398-399; a.mlf., *Fethu'l-bârî* (Hatîb), VII, 754-755; Hazrecî, *Hu-lâsatü Tezhib*, s. 488; Mehmed Zihni, *el-Hakâik*, İstanbul 1310-11, I, 154-155; a.mlf., *Meşâhîrü'n-nisâ*, İstanbul 1294, I, 34-35; Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ*, I, 57-58; Hâirî, *Terâcimü a'lâmü'n-nisâ*, Beyrut 1987, I, 222-223; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye* (Özel), I, 141; II, 284, 339, 380; "Esmâ" bint "Ümeys", *DMT*, II, 164; Wensinck, *el-Mu'cem*, VIII, 12; Ch. Pellat, "Asmâ" bint "Umays", *EI² Suppl.* (Fr.), s. 92.

M. YAŞAR KANDEMİR

ESMÂ bint YEZİD

(اسماء بنت يزيد)

Ümmü Seleme (Ümmü Âmir)

Esmâ bint Yezîd b. Seken el-Ensâriyye
(ö. 30/650 [?])

Kadın sahâbi.

Evs kabilesinin Abdüleşheloğulları'na mensuptur. Adının Fûkeyhe olduğu da söylenmekte (İbn Sa'd, VIII, 319), ancak Fûkeyhe bint Seken'in Benî Sevâd'a mensup bulunduğu anlaşılmaktadır (İbn Hacer, *el-İşâbe*, VIII, 76). Babası Yezîd ve kız kardeşi Havvâ da sahâbidir. Muâz b. Cebel'in halasının kızı olan Esmâ Hz. Peygamber'e biat eden hanımlardandı. Bey'atürrıdvân'da bulunduğu ve Resûl-i Ekrem'e burada biat ettiği de söylenmektedir. Esmâ'ya ashop arasında şöhret kazandıran olaylardan biri onun kadınları temsilen, sahâbilerle birlikte oturmakta olan Hz. Peygamber'in huzuruna giderek veciz bir konuşma yapmasıdır. Bu konuşmada şunları söylemiştir: "Anam babam sana feda olsun yâ Resûlallah! Ben sana kadınların elçisi olarak geldim. Allah seni bütün erkek ve kadınlara peygamber göndermiştir. Biz sana ve senin rab-

bine iman ettik. Kadın olduğumuz için evlerinizde kapanıp kalmış, nefislerinizi tatmin etmiş ve çocuklarınızı karnımızda taşımışızdır. Siz erkekler ise cuma namazı kılmak, camiye ve cemaate çıkmak, hastaları ziyaret etmek, cenazelerde bulunmak, birden fazla hacca gitmek gibi hususlarda bize üstünlük sağlamış bulunuyorsunuz. Bütün bunların en önemlisi Allah yolunda cihad etmektir. Fakat siz hac veya umre için yahut düşmanla savaşmak üzere evinizden çıktığınız zaman mallarınızı biz koruruz, ipelik eğirip size elbise yaparız, çocuklarınızı besleriz. Buna göre bizler sizin kazandığınızı hayır ve sevaplarda size ortak olamaz mıyız?" Esmâ'nın bu sözlerini takdir eden Resûl-i Ekrem ahabına, "Siz bir kadından, din konusunda sorduğunuz bir soruda bundan daha güzel söz işittiniz mi?" dedikten sonra Esmâ'ya dönerek şunları söyledi: "Ey hanım, iyi anla ve seni buraya gönderen hanımlara da iyice anlat ki bir kadının kocasıyla güzel geçinip onun hoşnutluğunu kazanması sevap bakımından o saydığın üstünlüklerin hepsine denktir" (İbnü'l-Esîr, VII, 19). Bu olaydan sonra Esmâ "hatîbetü'n-nisâ" lakabıyla anılmıştır.

Esmâ bir başka gün de Hz. Peygamber'e giderek kadınların hayızdan ve cünüplükten nasıl temizleneceklerini sormuş, onun bu tavrını takdir eden Hz. Âişe, utanma duygusunun ensar kadınlarının dinlerini öğrenmesine engel olmadığını belirtmiştir. *Şahîḫ-i Müslim*'de bu konuyu soran hanımın Esmâ bint Şekel olduğu kaydedilmekteyse de ("Hayız", 61; ayrıca bk. "Tahâret", 110) ensar arasında Şekel adında bir kişinin bulunmadığı, Seken adının yanlış olarak Şekel diye kaydedildiği anlaşılmaktadır (İbn Hacer, *el-İşâbe*, VII, 485-486; a.mlf., *Tehzîbü't-Tehzîb*, XII, 399-400).

Esmâ bint Yezîd'in Hayber Gazvesi ile Mekke'nin fethine katıldığı, Yermük Savaşı'nda çadırının direğiyle dokuz Bizans askerini öldürdüğü rivayet edilmektedir. Bu savaşta bulunan ve Muâz b. Cebel'in yakını olan kadın sahâbinin bir başka Esmâ bint Yezîd olduğunu söyleyenler varsa da (İbnü'l-Esîr, VII, 18-19) hadis âlimlerinin çoğunun bu görüşe katılmadığı anlaşılmaktadır. Esmâ daha sonra Dimaşk'a yerleşti ve orada vefat etti. Zirikî 30 (650) yılı civarında öldüğünü söylerse de diğer kaynaklarda vefat tarihi kaydedilmemektedir.

Esmâ Hz. Peygamber'den seksen bir hadis rivayet etmiş olup bunların elli be-

şi Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde (VI, 452-461) ve *Kütüb-i Sittet*'de bulunmaktadır. Kendisinden kız kardeşinin oğlu Mahmûd b. Amr el-Ensârî, âzatlısı Muḥâcir b. Ebû Müslim, Şehr b. Havşeb ve Mücâhid b. Cebr gibi râviler hadis rivayet etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, VI, 452-461; Müslim, "Tahâret", 110, "Hayız", 61; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 434; VIII, 319-320; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, IV, 237-238; İbn Asâkir, *Târîḫü Dimaşk* (Şihâbî), VI, 33-39; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe* (Bennâ), VII, 18-20; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 296-297; İbn Hacer, *el-İşâbe* (Bicâvî), VII, 485-486, 498; VIII, 76, 226; a.mlf., *Tehzîbü't-Tehzîb*, XII, 399-400; a.mlf., *Lisânü'l-Mizân*, VII, 523; Mehmed Zihni, *Meşâhîrü'n-nisâ*, İstanbul 1294, I, 35-37; Zeyneb Fevzâ, *ed-Dürrü'l-menşûr ft tabakâti rabbâti'l-hudûr*, Bulak 1312, s. 36; Zirikî, *el-A'lâm* (Fethullah), I, 306; Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ*, I, 66-68; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye* (Özel), II, 340; Wensinck, *el-Mu'cem*, VIII, 12.

ALİ OSMAN ATEŞ

ESMÂ'U'R-RİCÂL

(bk. RİCÂLÜ'L-HADİS).

ESNAF

Osmanlılar'da

el sanatları ile uğraşanlarla geçimlerini mal ve hizmet üretimi, alım ve satımı ile sağlayanların genel adı.

Üreticilerin meşgul olduğu işe göre sınıflandırılmasından doğan esnaflık insanlık tarihi kadar eskidir. Osmanlı toplumundaki esnaflığın kökenleri daha önceki Türk-İslâm devletlerine kadar uzanır. Her esnaf kolunun kendine mahsus gelenekleri ve her mesleğin bir piri vardır. Meselâ Hz. Âdem çiftçilerin, Hz. İdrîs terzilerin, Hz. Yûsuf saatçilerin, Hz. Dâvûd demirci ve zırhçıların, Hz. Lokman hekimlerin, Hz. Muhammed tâcirlerin, Selmân-ı Fârisî berberlerin, Ahî Evran ise debbâğ esnafının piri sayılır. Genel olarak esnaf birlikleri "ehl-i hiref" adıyla da anılır. Evliya Çelebi, XVII. yüzyılda İstanbul'daki esnaf birliklerinin hangileri olduğunu tek tek adlarını vererek sayar (*Seyahatnâme*, I, 487 vd.). Osmanlılar'da esnaf denilen sanat ehli, devlete ait iş ve işyerlerinde çalışanlarla serbest çalışanlar şeklinde iki ana kısma ayrılır. Devlete ait iş yerlerinde maaş karşılığı çalışanlara "ehl-i hiref-i hâssa" denir. Devletin bunlar üzerinde doğrudan, esnaf teşekküllerine ve loncalara bağlı

özel teşebbüsler üzerinde ise dolaylı olarak bir kontrol sistemi vardır. Böylece bütün esnaf kuruluşları hammadde temini, imalât, fiyat, pazarlama gibi üretim, fiyat koyma ve satış aşamalarında devletin denetimini altında bulunur ve ihtiyaç anında serbest meslek sahipleri de devlet hizmetine alınabilir. Buna genellikle savaş zamanlarında gıda temini, elbise, savaş malzemesi yapım ve onarımı gibi ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla başvurulur. İhtiyaç sebebiyle orduya katılan ve devlete ait olan atölye ve iş yerlerinde istihdam edilen esnafa "orducu esnaf" denirdi.

Saraydaki Esnaf Zümreleri. Osmanlı sarayının ve kapıkulu askerlerinin zaruri ihtiyaçlarını karşılayan zümrelerden oluşan saray esnafı *bîrun** hizmetlileri arasında bulunurdu. Bu sanatkârların belli başlıları tabl ü alem ve çadır mehterleri, aşçı, helvacı, ekmekçi, çamaşırcı, terzi, mürekkepçi, kâğıtçı, kuyumcu, çilingir, güğümcü, kürkçü, kazancı, hakkâk ve saraç gibi sınıflardı. Koçi Bey'in kaydettiğine göre XVII. yüzyılda ehl-i hirefin mevcudu 2000 kadardı. Sayıları ihtiyaca göre artan veya azalan saray esnafı saraya alınan kabiliyetli acemi oğlanlarından seçilir, daha sonra bunlar çıraklıktan ustalığa yükselirdi. Otlukbeli (1473) ve Çaldıran (1514) zaferlerinden sonra İran ve Azerbaycan'dan getirilen bazı sanat erbabı da saraya alınmıştı. Bu ücretli saray esnafından her bir zümrenin ayrı ustabaşısı, kalfası ve şâkird denilen çırakları olurdu. Saraya mensup diğer sanatkârlar arasında kitap müstensihleri, hattat, mücellit, keçeci, sîmkeş, nakkaş, kazzâz, saatçi, sorguçu, kalemkâr, zırhçı, okçu, yaycı, dülgere, zamkçı, camcı, çizmecî, debbâğ, abacı, kandilci gibi sınıflar da vardı.

İstabl-ı Âmire denilen Has Ahur'da çalışan ehl-i hiref de yaptıkları işe göre yularcı, yapukçu, iplikçi, palancı, zincirci, kıl dokuyucu gibi ayrı zümreler halinde teşkilâtlanmıştı. Osmanlı arşivlerinde, saraya alınan sanat erbabının dökümünü veren ve aldıkları maaşları gösteren birçok ehl-i hiref defteri vardır. Devlet sektörüne bağlı bir başka esnaf grubu da Ağakapısı'ndaki imalâthanede çalışırdı. Ağakapısı kârhanesi diye de anılan bu atölyedeki esnafın tamamı Acemi Ocağı'ndan alınır ve çeşitli sanat kollarına dağıtılarak yetiştirilirdi. Terfileri ve cezalandırılmaları kendilerine nezaret eden kethüdâları ("kethüdâ yeri") vasıtasıyla

olurdu. İmalâthanenin çizmecî, berber, kazzâz, ekmekçi, aşçı, doğramacı, kuyumcu, demirci, cerrah, hallaç, semerci, nalbant, keçeci ve yaycı gibi bazı esnafı Ağakapısı içinde; saraçhâne, haymehâne, dikimhâne gibi kısımları ise dışarıda bulunurdu. Usta, kalfa ve çırakları bulunan her sanat kolunun bölükbaşı unvanı ile bir âmiri olurdu. Ustalar çizmecîbaşı, çadırcıbaşı, saraçbaşı, ekmekçibaşı vb. unvanlarla anılırdı. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Ağakapısı kârhanesinde çalışan usta ve amelenin mevcudu 800 civarında idi. Devşirme sisteminin bozulmasından sonra devlete ait imalâthanelerin esnaf ihtiyacı serbest çalışanlardan sağlanmaya başlanmıştır (bk. ORDUCU).

Serbest Esnaf Teşkilâtı ve Esnaf Birlikleri. Selçuklu dönemi esnaf birliklerinin devamı olan ve genellikle şehir ve kasabalarda bulunan Osmanlı serbest esnaf kuruluşları, rekabet prensibi yerine karşılıklı kontrol ve yardımlaşma esasına göre teşkilâtlanmışlardı. Aynı meslek ve sanat erbabı bir arada çalışır ve birbirlerini denetlerdi. Hiyerarşik yapıda teşkilâtlanmış olan esnaf sisteminde esnaf şeyhi, esnaf kethüdâsı, yiğitbaşı, usta, kalfa ve çırak yer alıyordu. Bunların görev, yetki, sorumluluk ve hakları geleneklere ve nizamnâmelere göre düzenlenmişti. Sanat öğrenmek için bir usta yanına çırak olarak giren kişinin ustasına tam anlamıyla itaat etmesi ve girdiği sanat kolunun geleneklerine uyması şarttı. Çıraklar bir tek ustaya bağlı değillerdi; ancak birliğin izni olmadan çalıştıkları ustayı terkedemezlerdi. Çıraklık döneminde ihtiyacına göre bir ücret alan aday, belli bir süre çalıştıktan ve mesleğinde ilerleyip kendini ispatladıktan sonra kalfalığa yükseltilirdi. Kalfalığı sırasında ücreti artar, ustasının emrinde imalâthânedeki üretimde bulunur ve çıraklara nezaret ederdi. Yine belirli bir süre çalışıp mesleğinin inceliklerini iyice öğrendikten sonra törenle ustalığa geçerd. Birlikteki en iyi ustalara "ihtiyar" denirdi. Bu sırada yeni ustaya yiğitbaşı tarafından dualarla şed veya peştemal kuşatılır (bk. ŞED BAĞLAMAK), usta olacak kalfanın yaptığı işler ustalara gösterilirdi. Bunlar ustalar ve zengin esnaf tarafından satın alınır, toplanan paralar yeni usta için bir sermaye olurdu.

Kethüdâ esnaf birliğinin maddî ve idarî işleriyle uğraşırdı. Kethüdânın esnafın yolsuzluklara karışmasını önlemek, es-

naf arasındaki anlaşmazlıkları çözmek, gerektiğinde bunları kadiya veya Dîvân-ı Hümâyûn'a iletmek ve esnafı yönetmek gibi görevleri vardı. Esnaf kethüdâsı esnaf tarafından seçilir ve kadı tarafından sicile kaydedilirdi. Daha sonraları bu görev için hükümetten "berât-ı şerif" alınmaya başlanmıştır.

Her esnaf birliğinin idare heyeti ayrı idi. Birlikten birliğe değişmekle beraber şeyh, kethüdâ, yiğitbaşı, nakib, duacı ve ihtiyar ustalarından oluşan heyetin başı "şeyh" unvanıyla anılırdı. Çoğunlukla mezarım işlerini yürüten esnaf şeyhi esnaf teşkilâtının en üst noktasında bulunan kişiydi ve esnafın genel meseleleriyle ilgileniyordu. Şeyhlerin yerini XVIII. yüzyıldan itibaren kethüdâ almaya başladı. Okur yazar yaşlı esnaf arasından seçilen şeyhin görevi bağlı olduğu kadının hükümete arzıyla tasdik edilirdi. Esnaf kethüdâsı da ilgili iş veya sanat kolunun mensupları tarafından seçilir ve görevi yine hükümetçe onaylanırdı. Esnaf kethüdâsı oturumları yönetir ve alınan kararlarda etkili olurdu. İdare heyetinin üçüncü üyesi olan esnaf yiğitbaşı çırakların iyi yetiştirilmesi, esnafın disiplin meseleleri ve cezalandırılmaları, yeni ustalara şed kuşatılması ve esnaf birliğinin orta sandığının idaresi gibi işlerle uğraşırdı. Yiğitbaşının yardımcısı durumunda olan işçibaşı daha çok teknik konularla ilgilenirdi. Bağlı olduğu iş veya sanat kolunda üretilen eşyanın kalite kontrolünü yapar, bozuk malların piyasaya sürülmesini önler, standartların korunmasıyla meşgul olurdu. Yönetim kurulunu oluşturan lonca ihtiyar heyetinin son iki üyesi "ehl-i hibre" adıyla anılırdı. "Ehl-i vukuf" (bilirkişi) olarak da adlandırılan bu üyeler, esnaf tarafından sevilen ve mesleğini çok iyi bilen kişilerin içinden seçilirdi. Bunların görevi esnafa tüccar arasındaki anlaşmazlıklarda hakemlik yapmak, mal ve hizmetin standart ve kalitesine göre fiyatını (narh) tesbit etmektir.

Osmanlılar'da kuruluştan itibaren ahî teşkilâtı ile esnaf teşkilâtı arasında bir ilişkinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ahî teşkilâtı içinde yer alan ahî baba ve şeyh gibi görevliler, XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar bazı esnaf birliklerinin âmirleri olarak mevcudiyetlerini korumuşlardır (BA, Cevdet-İktisat, nr. 696; Şer'îyye Sicilleri, İstanbul Kadılığı, nr. 76, vr. 44^{a-b}). Ancak bu âmirlerin görevleri, önceki yüzyıllarda olduğu gibi birlikler

üstü bir nitelik taşımayıp mensubu oldukları esnaf birliğiyle sınırlıydı. Bununla birlikte ahî baba denilen kişi, belirli bir mekânda teşkilâtlanmış bütün esnaf birliklerinin üstünde yer alıyordu. Bu üst âmir esnaf birlikleri tarafından seçilmekte ve kadının ilâmı üzerine devlet bu kişiye berat vermekteydi (BA, Cevdet-İktisat, nr. 783).

Ahî Evran Zâviyesi'nin esnaf teşkilâtı üzerinde nüfuzunun bulunduğu ve bu nüfuzun devletçe kabul edilerek hukukî bir hak olarak tanındığına dair bazı bilgi ve belgeler mevcuttur. Buna göre Ahî Evran Zâviyesi evlâtlık vakıf statüsünde kurulmuş olup şeyhlik makamı Ahî Evran ailesi içinde babadan oğula intikal ediyordu. Kadı tarafından merkeze arz edilen şeyhe idare berat vererek şeyhliğini onaylıyordu. Ahî Evran Zâviyesi şeyhleri önceki devirlerden beri bütün esnafın şeyhleriydi. Bu sebeple esnafın idarî görevlilerinden olan duacı, ahî baba, ket-hüdâ ve yiğitbaşları tayin etmek, meslekte yetişenlere ustalık ve kalfalık icâzeti vermek hakkına sahiptiler. Bu hizmetlere, ayrıca Ahî Evran Zâviyesi'nin tamirine ve zâviyeyi ziyarete gelenlerin ağırılanmasına sarfedilmek üzere bütün esnaf eskiden beri zâviyeye bir aıdat ödemekteydi.

Esnaf birliklerinin yoğunlaştığı önemli bir merkez olan İstanbul'da farklı bir üst teşkilâtlanma vardı. Buna göre ayrı mekânda teşkilâtlanan, fakat aynı nitelikte mal veya hizmet üreten birden fazla esnaf birliği kendine bir üst temsilci veya âmir tayin ediyordu (*Şer'iyye Sicilleri*, İstanbul Kadılığı, nr. 135, vr. 2^b vd.). Ancak bu tür bir teşkilâtlanma bütün esnaf birliklerine şâmil olmayıp yalnız belirli bir bölge içinde aynı nitelikte mal veya hizmet üreten esnaf birlikleri için geçerliydi.

Bu hususlar, ahî teşkilâtıyla esnaf birlikleri arasında esnaf kaide ve nizamlarının tesbitinde doğrudan bir ilişkinin mevcut olduğunu, bu ilişkinin Ahî Evran Zâviyesi tarafından birlikler üstü bir teşkilât olarak devam ettirildiğini, devletin bu tekkenin şeyhleriyle esnaf birlikleri arasındaki münasebeti desteklediğini ve bu münasebetin ilk devirlerden XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar devam ettiğini göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde esnaf tekellerinin kaldırıldığı XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar devam eden zaman dilimi içinde esnafın hukukî ve iktisadî gelişmesi çeşitli safhaları içer-

mektedir. Kuruluş döneminde devlet esnafı temel politikalar doğrultusunda hukukî ve iktisadî hak ve yükümlülükler tanıyarak teşkilâtlandırmaya çalışmıştır. XVI. yüzyılın ortalarına kadar devam eden birinci dönemde devletin esnafa ilgili düzenlemeleri genel kanunnâmelerle ihtisab kanunnâmelerinde yer alıyordu. Bu düzenlemeleri de ihtiva eden mevcut en eski kanunnâmeler Fâtih Sultan Mehmed dönemine ait olmakla birlikte bu genel kanunnâmelerde "olup gelmiş kanun"-dan bahsedildiğine göre daha önceki devirlerde de bu konuda kanunların bulunduğu anlaşılmaktadır. İhtisab kanunnâmeleriyle genel kanunnâmelerde, devletin esnafın teşkilâtlanmasını gerçekleştiren şu iki amacı göz önünde tuttuğu dikkati çekmektedir: Üretimin halkın ihtiyacını karşılaması (üretim politikası), her ürün ve hizmet için uygun bir fiyat oluşturulması (fiyat, narh politikası).

İlk dönemde şehirlerdeki iktisadî hayatın organizasyonunda esnafa büyük önem veren devlet, üretim ve fiyat politikalarının hedeflerini gerçekleştirebilecek tarzda esnafın teşkilâtlanmasını temin için esnaf birlikleri oluşturmak yönünde çaba göstermiş ve esnafın devlete karşı yükümlülüklerini uygun hale getirip bazı câzip haklar tanımıştı. Bunlar satın alma, üretme ve satma tekellerinin doğmasına yol açan haklar ve yükümlülükler olup bu haklar çerçevesinde esnaf birlikleri oluşturulmuştur. Bu anlayış, XIX. yüzyılın ikinci yarısının başlarına kadar devam eden esnaf sisteminin temeli olmuştu. Kendisine tanıdığı tekel hakları çerçevesinde esnafı teşkilâtlandırmaya çalışan devlet, oluşturulan esnaf birlikleri vasıtasıyla üretim ve fiyat politikalarının hedeflerini gerçekleştirmek istiyordu. Bu konudaki en eski belge XV. yüzyılın ikinci yarısına aittir (bk. *Kânûnnâme-i Sultânî*, s. 56).

XVI. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ikinci safhanın belirgin iki ayrı özelliği vardır. Bunlardan biri, devletin esnafı teşkilâtlandırma çabalarına esnaf gruplarının da yaygın ve aktif olarak katılması, diğeri, her esnaf birliğinin devletin tanıdığı hak ve yükümlülüklerden oluşan birliğe ait esnaf nizamnâmelerini oluşturma çabası içine girmesiydi.

Esnafın teşkilâtlanma sistemini oluşturma çabaları ve gediklerin doğuşunu kapsayan üçüncü dönem XVI. yüzyılın sonlarına doğru başlamış ve üç safhada gelişmiştir. Birinci safha, daha önceki safhalarda oluşan tekellere da-

yalı esnafın teşkilâtlanma sistemindeki eksiklikleri giderme ve bu sistemi olgunlaştırma amacına yönelik çabalarla bu çabaların sonucunda doğan "kefalet" ve "ruhsat" sistemlerinin oluşmasını ihtiva etmektedir. İkinci safha, kefalet ve ruhsat sistemleriyle esnaf birliklerinde başlayan yeni düzenlemenin, esnafın yükümlülüklerinin yanında esnafa tanınan tekel doğuran hakların genişletilerek daha sistematik hale getirilmesini kapsamaktaydı. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan üçüncü safha ise esnaf birliklerine tanınan gedik hakkının doğuşu safhasıdır (bk. GEDİK).

İş kollarının alt birimlerinde teşkilâtlanan esnaf birliklerinin birlik içi ilişkilerini ve üretimle ilgili kurallarını, genel hukuk ve zâbıta kaidelerinin yanında birliğin faaliyetiyle ilgili geleneklerle o birliği oluşturanların ortaklaşa belirledikleri kural ve nizamlar meydana getiriyordu. Üretim ve çalışma hayatının organizasyonu ile ilgili kuralların belirlenmesi konusunda esnaf birliklerine tanınan bir özerklik vardı. Ancak bu çerçevede, çalışanların ortaya koyduğu kural ve nizamların genel hukuk ve zâbıta kurallarına ters düşmemesi gerekiyordu. Bununla birlikte esnafın özerkliğine devlet dışarıdan müdahale edebiliyor ve ham madde temini, bunun mâmül hale getirilmesinde uygulanacak teknikler, üretimin kalitesi ve mâmülün satışı aşamalarında belirleyici olabiliyordu. Devlet müdahalesinin en önemli aracı narh ve narhın tesbitiyle bunun uygulanması idi.

Narhla ilgili olarak da esnafa tanınan bir serbestlik söz konusudur. Fakat narhı yükseltmek için esnafın geçerli olan narhı ihlâl yoluna gidebilmesi, narh verilen bütün mal ve hizmetler için söz konusu değildi. Zaruri gıda maddeleri olan ekmek, et, her türlü katı ve sıvı yağlar, peynir, süt, yoğurt ile bu maddelerin yapımında kullanılan ürünler için kıtlık ve bolluk zamanlarında maliyet fiyatlarındaki artış ve azalışa göre narhlar yeniden belirleniyordu. Zira sınaî ve ticarî mallara nisbetle fiyat hareketliliği yüksek olan bu tür gıda maddelerinin kıtlığı veya bolluğu derhal o malın fiyatını da etkilemekteydi. Zaruri gıda maddelerinin fiyatlandırılmasında gösterilen bu hassasiyette, gerekli ürünün şehre akışını temin ile şehirde ürüne verilen narhın tüccar için câzip olması gerekliliğinin de payı büyüktü.

Zaruri gıda maddelerine verilen narhı ihlâl ederek yüksek fiyatla mal satan

esnaf "muhtekir" olarak vasıflandırılıyor ve idamın da söz konusu olduğu ağır cezalara çarptırılıyordu. Nitekim İstanbul Mercan'da halka cârî dirhemden eksik dirhemle ekmeğin satan fırının tezgâhtarını fırının önünde idam edilmiş, kaçan fırın ustasının da yakalanıp öldürülmesi için kadılara emir verilmişti (BA, HH, nr. 15705).

Gıda maddeleri dışındaki mal ve hizmetlerle ilgili narhlar ancak yaygın olarak ihlâl edilmeye başlandıktan sonra yeniden belirleniyordu. Mal ve hizmetin fiyatı önce piyasada oluşuyor, daha sonra kadı ve ehl-i vukuf toplanıp bu oluşan fiyata yakın olan yeni narhı belirleniyordu. Gıda maddelerine verilen narh genellikle her yıl veya aynı yıl içinde birkaç defa değişirken (*Şer'iyye Sicilleri*, İstanbul Kadılığı, nr. 201, vr. 194^a) diğer mal ve hizmet fiyatları iki üç yılda bir, hatta daha uzun fâsılalarda tesbit ediliyordu (*Şer'iyye Sicilleri*, İstanbul Kadılığı, nr. 201, vr. 151^a vd., 188 vd.).

Esnaf Birlikleri. Bütün iş kollarını kapsayacak şekilde bir teşkilâtlanması olmayan esnaf birlikleri, faaliyet gösterdikleri iş kolunun alt birimlerinde her mal ve hizmetin niteliğine göre ayrı gruplar halinde örgütleniyordu. Bu durumda, belirli bir mekânda üretilen farklı nitelikteki her mal ve hizmet için farklı birlikler oluşturuluyordu. Mal ve hizmetin aynı nitelikte olması üretim aşamasındaki farklılaşmadan ileri geliyordu. Herhangi bir malın ham madde halinde temininden mâmûl madde haline gelişine kadar geçirdiği her aşamada ayrı

esnaf birlikleri faaliyet gösteriyordu. Meselâ dericilik iş kolunda deri ham maddesinin temini için gerekli canlı hayvanı sağlayan celepeler, canlı hayvanı salhânelerde kesip derisini debbâğlara veren kasaplar, deri ham maddesinin işlenmesi aşamasında debbâğlar, derinin mâmûl hale gelmesi aşamasında kavaflar ve saraçlar ayrı ayrı birlikler oluşturmuşlardı. Hizmet üretiminde de yine farklı birlikler vardı. Denizdeki kayıklararla karadaki hamallar ayrı ayrı teşkilâtlanmışlardı.

Mal ve hizmetlerdeki nitelik farkı sadece farklı üretim aşamalarında değil aynı üretim aşamasında da söz konusu ise yine ayrı birlikler oluşturuluyordu. Kasaplar koyun kasapları ve sığır kasapları olarak ikiye ayrılmıştı. Hamallar da arka hamalları, bârgîr (at) hamalları ve hımâr (merkeb) hamalları şeklinde üç ayrı kısma bölünmüşlerdi (*Hammal Esnafı Narh Defteri*; *Şer'iyye Sicilleri*, İstanbul Kadılığı, nr. 106, vr. 20^a; nr. 154, vr. 28^a). Ekmeğin imal eden fırıncılar ise "habbâzân" ve "francalacı" olarak iki birlik oluşturmuşlardı (*Şer'iyye Sicilleri*, İstanbul Kadılığı, nr. 106, vr. 10^a; nr. 135, vr. 15^a).

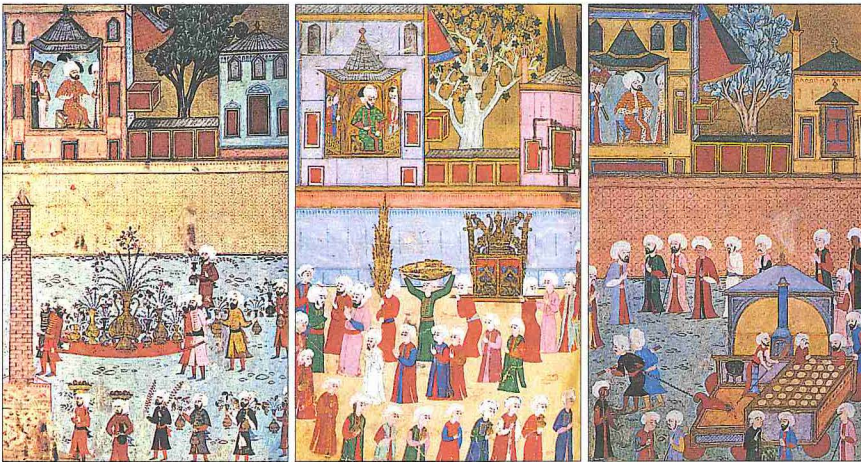
Üretilen mal ve hizmetin niteliğindeki farklılıklara göre esnafın farklı birlikler oluşturulmasına yoluna gitmesi belirli mekân sınırları içinde söz konusuydu. Bunların genellikle idarî birimler olan kadılıkların sınırlarıyla aynı olduğu anlaşılmaktadır. Bunda, devletin esnafla ilgili her türlü işleri yürütmekle görevlendirdiği kadıların vazifelerini icra edebilmelerine yardımcı olma isteğinin de payı vardı. Me-

kân sınırlamasının esnaf teşkilâtının yapısı üzerinde önemli bir etkisi mevcuttu. Belirli bir mekân içinde aynı niteliğe sahip mal ve hizmetler için farklı birlikler oluşturulmazken kadılıkların idarî sınırlarının dışına çıkıldığında aynı nitelikte malı üretmesine rağmen farklı birlikler teşkil edilmişti. Meselâ İstanbul'da aynı nitelikte mal üreten debbâğ esnafı ayrı birer kadılık olan İstanbul, Eyüp ve Üsküdar'da birbirinden bağımsız üç ayrı birlik oluşturmuştu.

Ayrı esnaf birliklerinin teşkilinde mekânın sınırlarını sadece kadılığın idarî sınırları belirlemiyordu. Kadılığın idarî sınırlarının geniş bir coğrafî alanı kapladığı ve nüfusun yoğun olduğu durumlarda birlik oluşturabilme mekânının sınırlarını aynı kadılığa bağlı farklı semtler belirliyordu. Meselâ debbâğ esnafının Galata kadılığına bağlı Kasımpaşa ve Tophane semtlerinde ayrı iki birliği vardı (*Şer'iyye Sicilleri*, İstanbul Kadılığı, nr. 154, vr. 32^b).

Esnafın, üretilen mal ve hizmetin niteliğine ve mekân farklılığına göre birbirinden bağımsız birlikler oluşturması esnaf birliklerinin dışı kapanması, dışı açılması ve birlikler arası rekabet açısından faydalı olmuştur. Belirli bir mal veya hizmeti üretmek üzere teşkilâtlanan esnaf, o mal ve hizmetin üretimini birliğe dahil olan esnafın sayısı ile sınırlandırıp bir anlamda dışı kapanıyor, birlik dışındaki kişilerin o mal veya hizmeti üretmelerini devletin kendilerine tanıdığı tekel haklarına dayanarak önleyordu. Teşkilâtlanmış esnafın rekabetsizlikten dolayı ürettiği mal veya hizmetin kalitesini yükseltmeye çalışmayan, yeni teknik geliştirme ve uygulama gereğini duymayan, tamamen içe kapalı bir esnaf sistemi oluşturduğu söylenebilir. Ancak dışı kapanarak tekelleşme eğilimine giren esnafın ekonomiye zarar vermesini önleyecek mekanizmalar da vardı. Eğer mevcut esnaf birliklerinin üretmekte oldukları malların niteliğinden farklı, ekonominin ihtiyaç duyduğu yeni bir mal üretilmeye başlarsa bu malı üreten esnafa rakip esnaf birliğinin müdahale etmemesi için devlet devreye giriyordu (*Şer'iyye Sicilleri*, İstanbul Kadılığı, nr. 154, vr. 53^a). Bu durumda esnaf birliği her zaman için kendi dışında üretilen yeni bir malın rekabetiyle karşı karşıya kalacağından ürettiği mal ve hizmetlerin fiyatı, kalitesi ve yeni üretim teknikleri geliştirme çabaları önem kazanıyordu. Teşkilâtlanmış es-

Şehzade Mehmed'in sünnet şenliğinde (1582) çiçekçi, kuyumcu ve fırıncı esnafının resmigeçidini tasvir eden bir minyatür (Seyid Lokman, *Sumâme-i Hümayun*, TSMK, Hazine, nr. 1344, vr. 35^a, 80^a, 150^b)

naf birliklerinin dışında kalanlar ise mal veya hizmet üretimine katılabilmek için mevcut esnaf birliğinin içinde çıraklıktan itibaren yetişmiş olmak veya ekonomi yararına yeni bir mal ve hizmet üretmek zorundaydılar. İkinci durumun geçerli olması için de yeni bir teknik, uygun fiyat ve yüksek kalite gerekiyordu. Bu tür bir mal ve hizmet üretilmeye başlandığında yeni bir esnaf birliğinin kurulması mümkün oluyordu.

Esnaf Nizamnâmeleri. Esnaf grubuna dahil olanların uyacağı ve uygulayacağı nizamlar vardı. Esnaf arasında geçerli olan ilk nizam, aynen veya bazı değişikliklerle onaylanarak çoğunlukla kadı, bazan da doğrudan sadrazam tarafından yapılan tesbit ve onay üzerine Dîvân-ı Hümâyün kalemlerinden birine kaydedilir ve söz konusu nizamı ihtiva eden ferman esnafa verilir. Böylece nizam resmî bir hüviyet kazanırdı. Teşkilatlanma açısından bu son merhaleye her esnaf birliğinin ulaşabilme imkânı yoktu. Ancak başka bir esnaf birliğinin tekelinde olmayan bir meslek alanında teşkilatlanmak mümkündü. Bir esnaf grubunun teşkilâtli bir esnaf birliği haline gelebilmesi için atacağı ilk adım belirli bir nizama sahip olmaktı. Bu grubun üretim faaliyetinde bulunabilmesi, faaliyet gösterdiği mekânda aynı üretimi yapan, aynı tekel haklarını daha önce elde etmiş başka bir esnaf birliğinin olmamasına bağlıydı. Eğer bir esnaf grubu başka bir esnaf birliğinin tekelinde olan alanda teşkilatlanmak için faaliyetlere başlamışsa o alanda tekel hakkına sahip esnaf birliği derhal kadıya veya doğrudan Dîvân-ı Hümâyün'a başvurarak kendi tekeline müdahale eden es-

naf grubunun faaliyetten menedilmesini isteyebilir ve haklı görülmesi durumunda müdahale faaliyeti durdurularak grup dağıtırdı (BA, Cevdet-Darphâne, nr. 1359).

Esnaf grubunun teşkili ortaklaşa bir faaliyetle oluyor ve bir nizam ortaya konuyordu. Bu nizamda grubun otoritesinin belirlenmiş olması gerekiyordu. Yeni kurulan bazı esnaf grupları faaliyet göstermeye başladıkları alanda geleneksel olarak uygulanan nizamı devam ettirme eğiliminde idiler. Fakat geleneksel nizamın birlik içinde düzeni sağlamanın mümkün olmaması durumunda otoritenin hiyerarşik olarak belirlenmesi ihtiyacı ortaya çıkıyordu. Bu ihtiyaca cevap vermek için esnaf otoriteyi elinde bulunduracak kethüdâyı ya kendi seçiyor ya da kadı veya Dîvân-ı Hümâyün'a başvurarak tayin edilmesini istiyordu (*Şer'iyye Sicilleri*, İstanbul Kadılığı, nr. 24, vr. 16^b). Esnaf grubunun teşkiliyle ilgili bu ilk nizama resmî olmayan esnaf nizamı denebilir. Bu safhada esnaf grubu kendi nizamı ve otoritesinin denetimi çerçevesinde faaliyet gösterse bile henüz bu faaliyetinin devletçe onaylandığına dair bir işaret yoktu. Ayrıca birliğin faaliyet göstermesi için devletten onay alınması gerekmiyordu. Diğer taraftan esnafın seçtiği kethüdânın onaylanması da kadının göreviydi. Kethüdâyı seçmek, seçilmiş kethüdâyı haklı bir sebeple değiştirmek veya devletçe kendilerine kethüdâ tayin edilmesini istemek tamamıyla esnaf grubunun inisiyatifinde olup kadının esnafın istemediği bir kimseyi kethüdâ tayin etmesi mümkün değildi. Kethüdânın kadı tarafından onaylanması ve esnaf grubuna berat verilmesiyle faaliyet meşruiyet kazanmış oluyordu. Kethüdâ olabilmek için berat almak gerekmiyordu. Birliğin yönetim kurulunu oluşturan kethüdâ, yiğitbaşı ve diğer görevliler serbestçe seçiliyordu (*Şer'iyye Sicilleri*, İstanbul Kadılığı, nr. 65, vr. 16^b). Bununla birlikte beratlı kethüdâ tayininin esnaf grubu için önemi esnaf birliğinin devlet güvencesi altına alınmış olmasıydı. Resmî olmayan esnaf nizamı artık yarı resmî esnaf nizamına dönüşmüş oluyordu.

Birlik içi düzeni sağlayan yarı resmî esnaf nizamları esnaf birliğinin cârî nizamına uymasını teminde yetersiz kalabiliyordu. Bu yetersizliğin giderilmesi için cârî nizamın Dîvân-ı Hümâyün kalemlerinden birine veya kadı siciline kaydedilmesi yönünde çaba gösteriliyor,

böylece nizamlara resmî bir mahiyet kazandırılıyordu. Öte yandan bu yolla ekonominin üretim faaliyetleriyle devletin ekonomik politikaları arasında bir koordinasyon sağlanmış oluyordu. Nizamın onaylanmasından sonra esnaf birliğine ferman, berat veya hüccet şeklinde resmî bir belge veriliyordu. Onayla resmî nitelik kazanan nizamlarda birliğe verilen imtiyazlar ve temel kurallar yer almaktaydı. Bu kurallar her esnaf birliği için az çok farklı olmakla beraber genel olarak mesleğe ait üretme hakkının kimlere ve nasıl verildiği, ham maddenin temini ve tevzii ile belirli mal ve hizmetleri üretme ve satma tekelleriyle ilgiliydi (*Şer'iyye Sicilleri*, İstanbul Kadılığı, nr. 135, vr. 2^b, 57^b, 67^a; nr. 154, vr. 62^b).

Esnaf Tekelleri. Esnaf sistemi XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar esnafa tanınan tekel haklarına dayanıyordu. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren esnaf bu haklara dayanarak piyasa fiyatlarını tekel altına almış ve fiyatları yükseltmeye başlamıştı. Dışa kapanarak artık iktisadî hayata zarar vermeye başlayan esnaf tekellerinin fiyatları belirlenen narhların üstüne çıkmıştı. Esnaf sistemini bozucu yöndeki bu gelişmeleri yakından takip eden devlet, fiyat yükselişlerinin sebebinin esnaf tekelleri olduğu

Sehzade Mehmed'in sünnet şenliğinde (1582) mumcu esnafının resmî geçidini gösteren minyatürden detay (*Surnâme-i Hümâyün*, TSMK, Hazine nr. 1344, vr. 159^a)

Levni'nin esnaf loncalarının resmigeçidini gösteren bir minyatürü (*Surnâme-i Vehbî*, TSMK, III. Ahmed, nr. 3595, vr. 108^a)

sonucuna vardığından (1794 tarihli fer- man : BA, Cevdet-İktisat, nr. 1085), III. Se- lim zaruri gıda maddeleri dışındaki es- naf tekellerinin lağvedilmeleri hakkın- da ferman çıkardı (BA, Cevdet-İktisat, nr. 1085).

III. Selim'le başlayan esnaf teşkilâtı- nın yeniden yapılandırılması dönemi, es- naf tekellerinin konusu olan mal ve hiz- metleri satın alma, üretme, üretimde belirli teknikleri uygulama ve satma hak- larına dayanarak fiyatları yükseltmek, esnaf tekeli dışındakilerin aynı ürünü aynı kalitede ve daha ucuza üretse bile üretimlerini engellemek gibi yollarla ik- tisadî hayata zarar verici yönde dışa ka- panarak tekelleşme eğilimine giren es- naf tekelleri karşısında, devletin bu tür zarar verici esnaf tekellerini kaldırarak dışa açık ve iktisadî hayata daha fayda- lı bir esnaf sistemi oluşturmak için ver- diği mücadelenin de başlangıcı oldu.

Esnaf birliklerinin ihtiyaç duyduğu ham maddeyi temin etme, ikame veya ta- mamlayıcı mal ve hizmet üretme ve mâ- mul maddeyi satma aşamalarındaki bü- tün faaliyetleri çoğunlukla devletin ken- dilerine tanıdığı tekel doğuran haklara dayanıyordu.

Üretim krizlerini önleyecek bir ham madde temin sistemi oluşturmak, özel-likle ikame mal ve hizmet üreten esnaf birlikleri arasındaki haksız rekabeti ön-lemek, hem tüketici hem de üretici ya- rarına sosyal ve ekonomik verimliliği yük- sek, kaliteli ve uygun fiyatta bir üretim ve satış sistemi oluşturabilmek için bü- yük çabalar harcayan merkezî otorite ve kadılar, çareyi esnaf birliklerinin ne tür mal ve hizmetleri hangi haklara sa- hip olarak üretip satabileceklerini belir- lemekte bulmuşlardı. Bu anlamda Sel- çuklu Devleti'nce oluşturulan gelenek Osmanlı Devleti'nde de devam ettirildi.

Kısaca devlet talebi karşılayabilecek miktarda ve kalitede uygun fiyatla üre- tim yapılmasını sağlamak amacıyla es- naf birliklerine çeşitli tekel hakları ver- miştir. Bunlar mutlak anlamda verilmiş bir tekel olmayıp hem tüketici hem de üreticiye fayda sağlamaması durumun- da dâhâl lağvediliyordu (*Şer'iyye Sicil- lerî*, İstanbul Kadılığı, nr. 154, vr. 64^a).

İkame mal ve hizmet üreten esnafın genellikle ham madde girdileri ortak ürünlere dayalı olduğundan, ortak ni- telikteki ham maddenin temini aşama- sında birlikler arası rekabet sadece be- lirli bir bölge içinde cereyan eden reka-

bet olmaktan çıkıp imparatorluk dahi- linde aynı ortak ürünü kullanan esnaf birliklerinin rekabeti şekline dönüyordu. Bölgeler arası ikame mal üreten esnaf arasındaki rekabet, zorunlu gıda mad- deleri üretiminde kullanılan hububat ne- vi ürünlerle büyük ve küçükbaş hayvan- ların temininde sınaî mâmul üretimi gir- dileri olan yün, ipek, pamuk, deri gibi ham maddelerde ortaya çıkıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda sınaî mal üreten esnaf birlikleri İstanbul, Bursa, Edirne, Selânik, İzmir, Ankara, Halep gi- bi hem nüfusu hem de diğer bölgeler ve dış dünya ile ilişkisi yoğun olan yerlerde toplanmıştı. Sanayi kapitalizmi aşama- sına adım atan ülkelerin talep ettiği yün, pamuk, ipek, deri gibi ortak ürün ve ham madde üzerindeki rekabet imparator- luk sınırlarını aşıp milletlerarası bir ma- hiyet kazanıyordu.

İmparatorluk içinde ve dışında ham maddeyi sağlamak için yapılan müca- delede en büyük rolü yerli ve yabancı tüccar oynuyordu. Bu şiddetli mücadele XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren ge- nellikle ham maddeyi en yüksek fiyatla satın alıp ülke dışına çıkarmayı amaçla- yan yerli ve yabancı tüccar lehine sonu- çlandığından devlet buna sık sık müda- hale etme gereğini duyuyordu.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından önce esnaf birliklerine daha çok mal ve hiz- met üretme ve satma alanlarında tekel hakları tanımış olan Osmanlı Devleti, bu yüzyılın sonlarından itibaren dış talebi yüksek ve devamlı kaçakçılığa konu olan ürünleri cârî narh üzerinden satın alma önceliğini bu ürünleri ham madde ola- rak kullanan esnaf birliklerine tanıya- rak bu birliklerin ihtiyaçları kadarını sa- tın almasından önce ürünün tüccar eliyle başka yere sevk edilmesini yasakla- mıştır (BA, Cevdet-İktisat, nr. 588). Ayrı- ca başta İstanbul olmak üzere belirli böl- gelerdeki esnaf birliklerine ham madde temininde diğer bölgelerdeki esnaf bir- liklerine nazaran öncelik tanımıştı. İs- tanbul bölgesi, diğer bölge alım tekelle- rinden farklı olarak sadece yakın çevre- sindeki ham madde kaynakları üzerinde değil gerekirse imparatorluğun bü- tün ham madde kaynakları üstünde sa- tın alma tekeline sahip olabiliyordu. Os- manlı Devleti'nin eski dönemlerinden beri süregelen İstanbul'un bu imtiyazı, 1838 Baltalimanı Muahedesi ile her tür- lü tekel haklarının kaldırılmasına kadar devam etti.

İstanbul'daki esnaf birliklerinin lehi- ne, ham maddenin mecburi olarak sev- kedileceği bölge alım tekelleri oluştu- ran bu sistem gereği, bölgeler arası re- kabette olsun dış rekabette olsun, İs- tanbul bölgesindeki esnaf birlikleri olduk- ça avantajlı bir konuma yükseltilmiş olu- yordu. Fakat sadece İstanbul için değil üretimleri tamamıyla taşradan gelecek ham maddeye bağlı imparatorluğun di- ğer yerlerindeki esnaf birlikleri için de benzer bölge alım tekelleri vardı. Mese- lâ Ankara'daki kazzâz ve sofçu esnafı- nın kullandığı tiftik yünü ipliği üreten Ankara ve civarındaki Çankırı, Kal'acık, İstanos, Mihalıcık, Sivrihisar, Beypazarı ile bu yöreden gelip geçen Yörükler'in ürettiği tiftik yünü ipliğinin tamamının Ankara'ya sevk edilmesi zorunluydu (BA, Cevdet-İktisat, nr. 694). Bu sisteme göre ham maddeyi öncelikle en yakın bölge- deki esnaf birlikleri satın alma hak ve tekeline sahipti. Üreticinin bütün mah- sulü esnaf birliklerinin bulunduğu böl- geye naklediliyor ve ancak bölge esnafı ihtiyacı kadarını aldıktan sonra kalan kısmın başka bölgelere sevk edilmesi mümkün oluyordu.

Sistemin istenilen sonucu verebilmesi için ham madde kaynaklarının sıkı bir şekilde denetlenmesi ve üreticinin mah- sulünü öncelikle tâbi olduğu bölgenin ham madde ihtiyacını temin eden tüc- cara satması gerekiyordu. Fakat diğer bölgelerdeki esnaf birliklerinin ve özel-likle de sanayi kapitalizmi aşamasında- ki ülkelerin ham madde taleplerinin yük- seklüğünden dolayı tüccar ham maddeyi üreticiye narhının üstünde yüksek fiyat- lar vererek satın alıyor ve gizlice başka bölgelere ve yabancı tüccara yüksek fi- yatlarla satıyordu. Bu durumda kaçak- çılığa ve karborsayı önleyebilmek için yeni çözümler geliştirmek mecburiyetin- de kalan devlet kadınlıklara konuyla ilgili olarak sık sık fermanlar yolluyordu (BA, Cevdet-İktisat, nr. 585, 996).

Belirli bölgelerdeki bazı maddelerin bütününü çeşitli bölge tekellerine sev- kedilmesi üretici açısından önemli prob- lemleri beraberinde getiriyordu. Meselâ İstanbul'a sevk edilme kaydına tâbi bir ürün İstanbul'daki esnafın talebinden çok üretildiği yıllarda talebi aşan miktarının da buraya sevki bir yandan maliyet fi- yatını yükseltirken öte yandan satış fi- yatını düşürdüğünden böyle bir ürünü sevk etmek tüccara cazip gelmiyor ve sevkeden tüccar da çok defa ürünü za-

rarına elinden çıkarmak zorunda kalıyordu. Ayrıca üretici de ürünün bol olduğu yıllarda daima arz fazlasının elinde kalması riskiyle karşı karşıya kalıyor ve zarar ediyordu. Esnafın talebini aşan arz bolluğundan doğan bu zararlar esnafla tüccarın sık sık mahkemeye başvurmalarına sebep oluyordu.

Esnaf birliklerinin ham madde teminini kolaylaştırmak amacıyla devletin ticarete dolaylı müdahalede bulunması ve çözüm arayışları ortaya yeni meseleler çıkarıyordu. Bu meselelerin çözümü amacıyla devletin serbest ticarete doğrudan müdahale etmesinden "ruhsat tezkiresi sistemi" ile "yed-i vâhid sistemi" denilen ticaret sistemleri doğmuştur.

Mal ve hizmet üretimlerinde aynı ham madde girdisini kullanan, ikame mal ve hizmet üreten esnaf birlikleri arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi gerekiyordu. Bu ilişkilerde esnaf birliklerinin birbirine müdahaleleri ve haksız rekabete girmeleri, daha çok esnaf özerkliğine dayanarak yürütülen oldukça düzenli birlikler arası ilişkileri bozucu bir mahiyet alabiliyordu. Nitekim bu tür müdahalelerden zarar gören esnaf birlikleri kadıya veya doğrudan Dîvân-ı Hümâyun'a başvurarak yeni usullerin uygulanmasını istiyorlardı.

Ham maddenin esnaf birliklerine dağıtımında birliklerin birbirlerine müdahalesini ve spekülasyonu önleme hususunda iktisadî hayata yön veren idarecilerin geliştirerek uyguladıkları sistemin rolü büyüktür. Buna göre bölgeler itibarıyla hangi ham maddenin hangi esnaf birliğine ait olduğu ve birlik mensupları arasında nasıl dağıtılacağı tesbit edilmişti. Belirlenmiş esnaf birliklerine ait olan ham madde, bu birliklerce satın alınarak aralarında tevzi edileceği iskele ve pazarlara tüccar eliyle getirildiğinde öncelikle ilgili esnaf birlikleri ihtiyacı kadarını alıyor ve ancak onlardan kalan ham madde tüccara satılabiliyordu. Bu sistemin ayrıca devlet maliyesi açısından da faydaları büyüktü. Gümrük vergi ve rüsûmlarının tam olarak toplanabilmesi için gümrüğe tâbi bütün malların belirli mahallere intikal etmesi ve genellikle gümrükler emtia cinslerine göre ayrı ayrı mukâtaalara ayrılarak oluşturulduğundan emtianın alınacak vergi gelirinin ait olduğu mukâtaa bölgesine gelmesi gerekiyordu. Bu yönüyle esnafa tanınan öncelikli alım tekelleri Osmanlı gümrük sistemini tamamlayıcı rol oynuyordu.

Esnaf birliklerine tanınan öncelikli alım tekeli haklarından doğan ve yaygınlaşan tekeller, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru mal ve faktör piyasalarının genişlemesi, nüfus artışı, üretim ve tüketim alışkanlıklarındaki değişme ve çeşitlenmeler sonucunda iktisadî hayata zarar vermeye başlamış, zaruri gıda maddeleri dışındaki ürün ve ham maddelerin belirli esnaf birliklerinin satın alma tekellerine aidiyeti 1794'te kaldırılmıştır. Fakat bu tür öncelikli alım tekellerine sahip ikame mal ve hizmet üreten esnaf birlikleri arasında birbirinin tekellerine müdahaleleri yeni mal ve hizmetler üretebilmeye çabaları sebebiyle sürüyordu.

Her devirde esnaf birliklerinin yeni mal ve hizmetleri üretme çabaları, genellikle ikame mal ve hizmet üreten diğer satın alma tekeline sahip esnaf birliğine ait ürün ve ham maddeyi satın almasını gerektiriyordu ki böyle bir teşebbüs tekeller arası müdahale ve mücadeleler zincirini başlatıyor ve konu mahkemelelere intikal ediyordu. Müdahale eden ve edilen esnaf birliklerinin idareci ve yönetim kurulları mahkemeye çağrılıp dinleniyor ve çoğunlukla müdahale eden taraf uyarılarak müdahaleden menediliyordu (*Şer'iyye Sicilleri*, Galata Kadılığı, nr. 191, s. 566; nr. 311, s. 515; *Şer'iyye Sicilleri*, İstanbul Kadılığı, nr. 24, vr. 11^a).

Öncelikli alım tekelleri veya satın alma tekellerinin devletçe tasdiki ve devam ettirilmesi, spekülasyon gayesiyle araçlar tarafından satın alınan ham maddenin yüksek fiyat veren başka bölgelere ve yabancı tüccara satılarak büyük tüketim merkezlerinde buhran yaratılmasını önleme amacına yönelik bir politika idi. Devletin, ham maddenin üreticiden alınıp onu kullanacak esnaf birliklerine ulaştırılmasında ekonomiye en yüksek yararı temin etmek gayesiyle XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren uygulamaya koyduğu ruhsat tezkiresi ve yed-i vâhid usulleri içinde yer alan her türlü tekel hakları da esasında kıtlıkları önleme gayesine yönelikti.

Esnaf birliklerine tanınan tekellerden gıda maddeleri dışındakilerin III. Selim devrinde kaldırılmaya başlanmasının ardından II. Mahmud döneminde gıda maddeleriyle ilgili ham madde ve ürün temini tekellerinin bakkallardan başlanarak kaldırılması bazı değişiklikleri beraberinde getirdi.

Üretim ve satış aşamalarında ikame mal üreten esnaf birliklerinin dışarıdan gelecek mallarla rekabet edebilmeleri

son derece önemliydi ve bunu iki yoldan yapabiliyorlardı. Birincisi, kendi bölgelerine dışarıdan rakip malların girişinin devletçe yasaklanmasını temin etmekte. Meselâ İstanbul'da ayakkabı üreten esnaf birlikleri bunu başarmış ve ithal edilen kadın ayakkabılarının şehre girişi yasaklanmıştı (1824 tarihli ferman; *Şer'iyye Sicilleri*, İstanbul Kadılığı, nr. 194, vr. 19^a). İkincisi de belirli mal ve hizmetlerin üretim ve satış tekeli elde eden esnaf birliklerinin bölgeleri dışında da olsa mal üreterek kendileriyle rekabet eden diğer esnaf birliklerini lağvettirmeleriydi. Meselâ İzmir'de Darphâne-i Âmire'ye bağlı Lâleli vakfına ait kumaş üzerine basmacılık sanatının icra edildiği binanın dışında bu mesleğin icrası yasak olduğuna dair ellerinde ferman olan basmacı esnafı, Manisa'da ve kazalarında aynı mesleği icra eden esnafın dağıtılmasını istemiş ve bu isteği kabul edilmişti (BA, Cevdet-Darphâne, nr. 1359).

Aslında devletin rakip mallar üreten esnaf birlikleriyle ilgili politikası, aynı bölge içinde veya birbirlerinin piyasalarına müdahale edebilecek yakınlıktaki farklı bölgelerde benzer mal üretimine dayalı birden fazla birliğin kurulmasına izin vermemekti. Bu politikanın uygulanmasında üretim tekeli elinde tutan esnaf birliği lehinde karar veriliyordu. Fakat üretim tekeline sahip esnaf birliğine rakip esnaf grubu yasağa rağmen piyasada faaliyet göstermeye başlamışsa ve rakip esnaf birliğinin ürettiği mal, üretim tekeline sahip esnaf birliğinin ürettiği malın kalitesinde ve fiyatı da aynı ise bu rakip birlik üretim tekeline sahip esnaf birliğiyle birleştiriliyordu (İstanbul kadısına 1243 [1828] tarihli ferman, bk. *Şer'iyye Sicilleri*, İstanbul Kadılığı, nr. 154, vr. 62^b). Fakat rakip esnaf birliğinin ürettiği mal asıl esnaf birliğinin malına kıyasla kalite ve fiyat bakımından tercih edilecek durumda değilse bu takdirde rakip esnaf birliği lağvedilerek tezgâh ve aletleri tekel sahibi esnaf birliğine veriliyordu (BA, Cevdet-Darphâne, nr. 1359).

Bazı durumlarda belirli mal ve hizmet üretme ve satma tekeline sahip olan birlikler tekellerinde olan mal ve hizmetleri cinslerine ayırıp kendi aralarında alt birlikler kurma yoluna gidiyorlardı. Böylece üretim ve satış tekelinin konusu, belirli bir mal ve hizmetin bütününe değil bir veya birkaç cinsini ihtiva eder bir hal alıyordu. İstanbul'daki sandalacı esnafı otuz iki ayrı çeşitte ipekli kumaş üretme tekeline sahipti ve bunlardan iki

çeşidini Selimiye'deki birlik, otuz çeşidini de İstanbul'daki birlik ürettiyordu (*Şer'iyye Sicilleri*, İstanbul Kadılığı, nr. 215, vr. 62^b; BA, HH, nr. 135).

XIX. yüzyıldan itibaren büyük sıkıntılarla karşı karşıya gelen, Avrupa menşeli fabrikasyon imalatın rekabetine karşılık veremeyen, daha ziyade iç pazara, yakın çevreye yönelik faaliyette bulunabilen esnaf teşkilâtı giderek dağılmaya başladı. Tanzimat'tan sonra bazı düzenlemeler yapılarak yeni nizamnameler hazırlanarak esnafın tekrar teşkilatlanmasına çalışıldı. 1879'da açılan İstanbul Ticaret Odası bu gaye ile kurulmuştu. Ancak esnafın kendi derneklerini kurmaları II. Meşrutiyet devrinden sonra yavaş yavaş gerçekleşti, 1913'te gedik ve lonca usulü kaldırıldı. Cumhuriyet devrinde esnafın durumuyla ilgili olarak ilk defa 1924'te Ticaret ve Sanayi Odası Kanunu yayımlandı, 1942'de kanunda değişiklik yapılmış, altı yıl sonra da yeni değişikliklerle esnaf odaları lağvedilmiştir. Bugün, 1953'te Ankara'da kurulan ve 1964'te 507 sayılı kanunla kuruluş kanunu kabul edilen Türkiye Esnaf ve Küçük Sanatkarlar Konfederasyonu bütün esnaf derneklerini bünyesinde toplamaktadır. Türk Ticaret Kanunu'nda, "geliri sermayesinden çok emeğe dayanan ve ancak geçimini temin edebilecek kadar kazancı olan kimse" şeklinde tarif edilen esnafın dernek kurması Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nın iznine tâbidir ve her esnaf kendi çalışma bölgesindeki derneğe kaydolmak zorundadır. Esnaf ve sanatkar dernekleriyle federasyonlarından oluşan konfederasyonun Türkiye genelinde üye sayısı günümüzde 3 milyon geçmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, HH, nr. 135, 15705, 32426; BA, MD, nr. 29, s. 60; BA, Cevdet-İktisat, nr. 585, 588, 694, 696, 783, 996, 1085, 1750, 1922; BA, Cevdet-Darphâne, nr. 1359; *Şer'iyye Sicilleri*, İstanbul Kadılığı, nr. 24, vr. 11^a, 16^b; nr. 65, vr. 16^b; nr. 76, vr. 44^{a-b}; nr. 106, vr. 10^a, 20^a; nr. 135, vr. 2^b vd., 15^a, 57^b, 67^a, 73^b; nr. 154, vr. 28^a, 32^b, 50^b, 53^a, 62^b, 64^a; nr. 194, vr. 19^a; nr. 201, vr. 151^a vd., 188^a vd., 194^a; nr. 215, vr. 62^b; *Şer'iyye Sicilleri*, Galata Kadılığı, nr. 191, s. 343, 566, 590, 593; nr. 311, s. 136, 316, 515; *Kânünnâme-i Sultânî Ber Müceb-i Örf-i Osmânî* (nşr. Robert Anhegger — Halil İnalıcık), Ankara 1956, s. 56; Ayn Ali, *Risâle-i Vazîfedorân*, s. 93-114; Koçi Bey, *Risâle* (Aksüt), s. 28, 42; *1092 Tarihli Esnaf Defteri*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, nr. B 2; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 487-674; *1176 Tarihli Esnaf Defteri*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, nr. B 10; *Muâhedât Mecmua-*

sı, İstanbul 1294, I, 273; *Mecelle-i Umûr-i Belediyye*, I, 479 vd.; Ahmed Refik [Altınay], *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, İstanbul 1930 — İstanbul 1988, s. 7-8; a.mlf., *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, İstanbul 1931 — İstanbul 1988, s. 7, 35 vd.; a.mlf., *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul 1930 — İstanbul 1988, tür.yer.; a.mlf., *Hicrî On Üçüncü Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul 1930 — İstanbul 1988, tür.yer.; a.mlf., "Fâtih Devrine Ait Vesikalar", *TOEM*, VIII-XI/49-62 (1335-37), s. 1-98; Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, I, 400-402; a.mlf., *Saray Teşkilâtı*, s. 316, 458 vd., 496; a.mlf., *Osmanlı Tarihi*, II, 689; a.mlf., "Osmanlı Sarayında Ehl-i Hîref (Sanatkarlar) Defteri", *TTK Belgeler*, XI/15 (1986), s. 23-76; M. Çağatay Uluçay, *17. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı*, İstanbul 1942; Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekkilik*, İstanbul 1960, s. 120-124; Özdemir Nutku, *IV. Mehmed'in Edirne Şenliği*, Ankara 1972, s. 73-76; Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara 1980, s. 103-109; Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Konya 1981, s. 127-128, 138, 157; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılar'da Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s. 56-57, ayrıca tür.yer.; a.mlf., "Osmanlı Esnafında Otokontrol Müessesesi", *Ahilik ve Esnaf*, İstanbul 1986, s. 55-76; Mehmet Genç, "Osmanlı Esnafı ve Devletle İlişkileri", a.e., s. 113-124; Ahmet Tabakoğlu, "Sosyal ve İktisadî Yönleriyle Ahilik", *Türk Kültürü ve Ahilik*, İstanbul 1986, s. 58-72; Yusuf Halaçoğlu, "Ahilik ve Adana Esnaf Teşkilâtı", a.e., s. 197-201; Feridun M. Emecen, "XVI. Asırda Manisa Esnafına Dair Bazı Mülahazalar", a.e., s. 205-210; a.mlf. — İlhan Şahin, "XV. Asrın İkinci Yarısında Tokat Esnafı", *Osm.Ar.*, sy. 7-8 (1988), s. 287-308; Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, İstanbul 1987, s. 73 vd., 80-92; a.mlf., "Ahilik", *DİA*, I, 540-541; Ahmet Kal'a, *Mahmut II. Döneminde Sanayinin İktisadî ve Sosyal Organizasyonunda Tanzimat'a Doğru Yapı Değişimleri* (doktora tezi, 1988), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; a.mlf., "Gediklerin Doğuşu ve Gedikli Esnaf", *TDA*, sy. 67 (1990), s. 181-187; Abdülbâki Gölpınarlı, "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", *İFM*, XI/1-4 (1949-50), s. 88-102; Sabri Ülgener, "14. Asırdan Beri Esnaf Ahlakı ve Şikâyeti Mucib Bazı Halleri", a.e., XI/1-4 (1949-50), s. 388-396; Nikolay Todorov, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilâtında Bazı Karakter Değişmeleri", a.e., XXVII/1-2 (1967-68), s. 1-36; İlhan Şahin, "Ahi Evran Zaviyesi ve Vakıflarına Dair", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, I, İstanbul 1984, s. 327-335; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Esnaf Cemiyetleri", *İFM*, XLI/1-4 (1985), s. 39-46; Suraia Faroqhi, "Onyedinci Yüzyıl Ankara'sında Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri", a.e., XLI/1-4 (1985), s. 253; Halil İnalıcık, "Osmanlı İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler. Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler II", *TTK Belgeler*, XIII/17 (1988), s. 1 vd.

AHMET KAL'A

el-ESNÂM

(bk. KİTÂBÜ'1-ESNÂM).

ESNEME

Arapça'daki tesâüb kelimesinin karşılığı olup hadislerde ve ahlâk kitaplarında gerek zihnen gerekse bedenen tembellik, gevşeklik ve dikkatsizliğin tezahürü sayılmış ve tasvip edilmeyen bir davranış olarak değerlendirilmiştir. Özellikle büyükler karşısında veya bir topluluk içinde esnemek görgü kurallarına aykırı kabul edilmiş, ibadet sırasında esnemek de ibadet âdâbına uygun görülmemiştir.

Âlimler, "Esnemek şeytandır" (Buhârî, "Bed'ü'l-halk", II, "Edeb", 125; Müslim, "Zühd", 56) anlamındaki hadisi açıklarken burada esnemeye yol açan tembellik, usanma, bıkkınlık, uyuşukluk gibi ciddiyetle bağdaşmayan veya gaflet işareti olan hallerin insana yakışmadığına dikkat çekilmek istendiğini belirtirler. Zebîdî, esnemenin genellikle bedene ağırlık çökmesinin bir sonucu olduğunu, bunun da çoğunlukla tika basa yiyip içmekten ileri geldiğini, bundan dolayı söz konusu hadiste esnemenin şeytana nisbet edildiğini ifade eder (*Tâcü'l-ârus*, "s'eb" md.). Hadisin devamında geçen, "Biriniz esnediği vakit devtanı ona güler" şeklindeki açıklamada da yine gaflet halinin kötülenmek istendiği belirtilir.

Hadislerde bir yandan esnemenin ve esnemeye yol açan hallerin önlenmesi tavsiye edilirken bir yandan da buna engel olamayan kimsenin esneme sırasında eliyle ağızını kapatması öğütlenmiştir (Buhârî, "Edeb", 125, 128; Müslim, "Zühd", 56-58). Bu tavsiyenin, esneme sırasındaki hoş olmayan görünüşü gizlemeyi amaçladığı açıktır. Ayrıca bu hadiste, esnerken ağız el veya mendille perdelemek suretiyle vücuda mikrop girmesini yahut vücuttan dışarıya mikrop saçılmasını önleme amacının da güdüldüğü, bu bakımdan söz konusu hadisin tıbb-ı nebevî açısından önem taşıdığı düşünülebilir. Nitekim esneme ile birlikte şeytanın vücuda girdiğini ifade eden hadisteki (*Müsned*, III, 37) şeytan kavramıyla esnerken vücuda girme ihtimali bulunan mikroplar arasında zararlı olmaları açısından bir ilişki kurulmak istenmiştir.